

TERENZIO MAMIANI KÖNYVE A VALLÁS FELŐL.

(Folytatás és vége.)

X.

Kant, a nagy königsbergi bölcsele, az emberi lélekben az elméleti észet megkülönbözteti a gyakorlatitól s az értelem még egy tehetségét csatolja hozzájuk, az itéleterőt. Az elméleti ész a gondolkodó alannak az a minősége vagy tulajdonsága, mely neki a megismerés általános feltételeinek létrehozatalát teszi lehetségessé, a mi szerint a gondolkodó alany e feltételeket a tapasztalattól függetlenül, tehát „a priori“ hozza létre; az elméleti ész bírálata a tapasztalati, érzéki világon túl terjedőkre irányul, azokkal az ismeretekkel foglalkozik, melyek túl terjednek az empirismuson, ezek eredetét és az ilyen ismeretek határait vizsgálja. Ez ismeretek vagy analyticus vagy syntheticus itéletek s utóbbiak úgy alakittatnak, hogy a tapasztalati tárgyra a megismerés általános feltételei alkalmaztatnak, ilyen módon az ember csupán csak az említett általános feltételek tárgyait ismerheti meg, a tüneményeket (p h a e n o m e n a), de nem ezek valóságát (n o u m e n a), melyeket Kant szerint a gondolkodó alany soha meg nem ismerhet, mert a megismerés általános feltételein kívül képzelni se tudja őket. Az elméleti téren Kant a szabadság, halhatatlanság és istenség fogalmainak csupán csak szabályozó értéket tulajdonít, a mennyiben az empirismus határtalanságát előtüntetik, e fogalmak a gyakorlati ész terén érvényesülnek s itt egy erkölcsi szükségesség elfogadásukra kényszerít, ezt az erkölcsi szükségességet Kant „kategoricus imperativus“-nak nevezte. Az erkölcsi öntudat az a kényszerítő hatalom, mely az erkölcsös és törvényes cselekedet megismerésére vezet, ezen alapulnak a gyakorlati ész követelményei, a melyeknek „szabadság“, „halhatatlanság“ és „istenég.“ Kantot tartják a dogmatismus lerombolójának s az empirismus egyik legnagyobb támaszának, de vajon joggal, ez más kérdés, mert hogy lehet tapasztalatiságról szó ott, hol tanállitmány, tehát

dogma, hogy a tulajdonképi tárgyat nem ismerhetjük meg, mert a megismerés általános feltételeitől nem vonhatjuk el.

De mi szükség van az elvonásra? az idő és tér talán csak puszta fogalom és nem valóság? Azt gondolom, hogy mind a kettő valósága elvitázhatlan, mindkettő a létező test terjedését jelenti s test nem létezik terjedés nélkül. És az elméleti és gyakorlati észről való fölvétel nem dogmatismus-e? Az észszel való élés sokféle lehet ugyan, de az eszet ép oly kevéssé lehet kétfelé osztani: elméletire és gyakorlatira, mint magát az oszthatlan lelket. Különben is az elmélet és gyakorlat közt sorompót csupán csak a dogmatismus von. Az erkölcsről lehet és van öntudatunk, de erkölcsi öntudatról, melynek tárgya állandóan az erkölcs, ép oly kevéssé lehet szó, mint aesthetikairól vagy logikairól. Az öntudat tárgyai változnak azok szerint, melyeket eszünkbe forgatunk, de ez öntudat mint lelki állapot egy és ugyanaz. Különben is eléggé feltűnő, hogy K a n t az „istenség“ fogalmát az elméleti ész köréből a gyakorlatiba helyezi át, mert ép a természet tárgyai megismerésénél, különösen az ismeretek azon terén, melyet K a n t „koszmiológiai paralogismus“-nak nevezett, melyen a gondolkodó lélek a világegyetem megismerésével foglalkozik s ebben egy végtelen okkapcsolatot vesz észre, tehát az elméleti ész körében fejti ki a szemlélődő ész a végokról való eszmét. Végül K a n t n a k az a tévedése is megrovandó, mely szerint az erkölcsöt a vallással, az erkölcsről való öntudatot a vallásával egynek lenni mondotta, illetőleg e kettőt egymással összezavarta. Erkölcs és vallás eredetileg ugyan egy volt, de a vallás túlszárnyalta az erkölcsöt, ennél többet kíván, ennél többet ad. A ki egy tökéletes fölényben hiszen, s élő hittel hiszen benne, haladni fog a tökéletességhez, mert meg van írva, „kedvesek ő előtte, kik az ő utjokban tökéletesek“ (Péld. 11,5). A tökéletességhez haladó élte napjait oly cselekedetekkel fogja feldiszíteni, melyeket a természeti jog nem hogy ajánlana, de eltilt tőlük, melyeket törvény és erkölcs nem rendel. Az erkölcsi érzés azt soha senkinek se rendeli, hogy ellenségét szeresse, a keresztényvallás pedig ezt követőitől kívánja, mert így szól megváltónk: „szeressétek ellenségeiteket“ (Mát. 5, 44). Már M ó z e s mondja: „ellenséged bujdosó marháját hajtsd haza neki“ (II. 23, 4). Ezekből világosan kitűnik, hogyha a vallás szerint akarunk élni, ellenségeinket is szeretnünk kell.

XI.

Az evangéliumok új parancsolata : a tökéletes szeretet az erkölcsi parancsolatoknál, melyek arra valók, hogy a társadalom rendjét, egyensúlyát biztosítsák és azt, mit természeti jognak szokás nevezni, kellőképp meghatározzák, sokkal feljebb való. **M ó z e s** törvénye csak annyit mond: „ne ölj“ (II. 20, 13. — V. 5, 17), a **b u d d h i s m u s** ennél még többet mond, mert azt mondja: „ne ölj élő lényt“ s követői e parancsolatot oly sziszigoran követik, hogy húst sohasem esznek. A „lex Julia“ azt mondja: temeratores nuptiarum gladio puniuntur, egy törvény, melyet a társadalom hozott a paráznaság ellen s ennek megfelel **M ó z e s** azon erkölcsi törvénye: „ne paráználkodj.“ A **b u d d h i s m u s** tizedik törvénye: „légy szemérmes“ már vallási törvény, de ennél még fenségesebb **K r i s z t u s** urunk következő parancsolata: „Ha szemed azt miveli, hogy megbotránkozzál, vágd ki azt“ (M á t é 5, 29). Itt nem a törvény büntet a társadalmi rend megóvása végett és nincs is itt büntényről szó, csak a bűn útjának eredetéről, mely útról az ember még megtérhet, — az ember e parancsolatot megtartva saját magát bünteti a csupa hajlamért, mely még szándék sem s mind ezt teszi csupán azért, hogy a tökéletességhez közeledjék. Ennyire különbözik az erkölcsi törvény a vallásitól! Az erkölcsi törvény a társadalomhoz tartozik, a vallási Istenhez, az ennek tökélyét soha el nem érheti, annak a társadalom, ennek Isten főbirája, az a föld felületén jár, ez a magas égfelé törekedik. Argosból (Peloponnesusban) két fiatal ember, **K l e o b i s** és **B i t o n**, így írja **H e r o d o t**, anyjok kocsija elé saját magokat fogták be s anyjokat a kocsira felültetvén, őt egész **H e r e** templomáig vitték, s ott az áldozatok elvégeztével a roppant fáradtság után mély álomba szenderültek, melyből többé nem ébredtek fel s mint **H e r o d o t** mondja: διέδεξέ τε ἐν τούτοις ὁ θεὸς ἰὸς ἀμεινον εἶη ἀνθρώπων τεθνάναι μάλλον ἢ ζῶειν, az az: „Isten az ő példájokban megmutatta, hogy az embernek meghalni jobb, mint élni.“ **S o l o n** ezeket tartotta **T e l l o s** után az emberek legboldogobbjainak. *) E nemes önfeláldozás, melyet boldog halál jutalmazott, vajjon minő kútforrásból eredt, nemde a valláséból?

Caius Plinius Caecilius Secundus egy remek levelében, melyet **Calestrius Tyro**-hoz irt, **Corellius**

*) ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α. 31.

Rufus halála felett való mély bánatját az érzés ama saját nyelvén fejezte ki, mely minden résztvevő szívet mélyen megillet. E levelében többek közt ezeket írja barátjának: „vigasztalj meg tehát, de nem e szavakkal: nagy kort ért el a megholt s halálát hosszú betegség előzte meg, — mind ezt igen jól tudom, hanem új és hathatós vigaszt nyujts nekem, olyat, melyet sohasem hallottam, sohasem olvastam. A melyeket hallottam és olvastam, amugy is eszembe jönnek, de egy oly bánat ellen, minő az enyém, gyarlóknak bizonyulnak.“ Proinde adhibe solatia mihi: non haec, senex erat, infirmus erat, (haec enim novi) sed nova aliqua, sed magna, quae audierim numquam, legerim numquam. Nam quae audivi, quae legi, sponte succurrunt, sed tanto dolore superantur.*) Midőn Plinius így irt, az új gondolat, az új vigasz már megvolt a keresztény hitfelekezetnek vallási dolgokról való öntudatában, mert Krisztus urunknak ama szavai: „a ki hiszen bennem, ha meghal is él“ (János 11, 21—32), ekkor már követői közkincsévé váltak. De az ó-szövetség vallása is megadhatta volna Plinius-nak azon vigasztalást, melyet ohajtott, melyre szüksége volt. Jób, midőn a szerencse végkép elhagyta s mind azt elveszítette a mi je volt, így kiáltott fel: „az Úr adta, és az Úr vette el is: áldott legyen az Úr neve“ יְהוָה נָתַן יְהוָה לָקַח יְהוָה שֵׁם יְהוָה מְבָרָךְ: (1, 21). E mondat az imáadás verőfényes magaslátán van, mert nem szoritkozik a legfőbb lény határtalan hatalmának elismerésére, hanem őt még dorgálásaiért is áldja. Solon Kroisossal tartott párbeszédében nyíltan mondja ugyan, hogy a mit az istenség nekünk adott, azt tőlünk el is veheti, de odáig nem emelkedett fel, honnan Elifázzal, Jób egyik barátjával egyértelműleg azt mondhatta volna: „boldog, kit Isten megdorgál“ (5, 17). És itt megjegyzem, hogy a görög íróknál nem ritkán fordul elő a ó szöveg kifejezés még akkor is, midőn egy istennőről van szó, mint a fennebb idézett példában Herodotnál, melyben Solon a Here templomában történekről tett említést. Mamiani gróf szintén különbséget lát erkölcs és vallás közt s határozottan ellent mond azoknak, kik e kettőt Kant példáját követve összezavarják. Azt mondja Mamiani, hogy az elvakított hitdüh nem egyszer szegte meg az erkölcs parancsait,

*) Lib. I. epist. XII.

igy p. o. a hitüldözés idejében és tulfelől a hit eszményi magaslátán az ember nem egyszer hozott a köznek oly áldozatot, melyet a józan ész erkölcsi szabályelvei nem parancsolnak s nem is parancsolhatnak, mert a józan ész olyat senkitől sem követelhet, mi saját egyéni léte megsemmisítésére törekedik, így a vértanuságot p. o. valamely nagy igazság megerősítésére az erkölcsi érzés senkitől se követeli. Ámde a vallás ilyen áldozatot is követel. Az erkölcsi bölcelet, így írja szerzőnk, kétféle kötelességet ismer, u. m. általános értékűt és viszonyost, — az első osztályhoz tartozókat megrendeli, a másik osztályhoz tartozókat csak ajánlja s kinek-kinek szabad akaratjára bizza. A jótékonyság kötelesség ugyan, de csak bizonyos mértékig s az erkölcsi törvény azt senkitől sem követeli, hogy ez erény gyakorlatában esetleg talán a maga megrontásával a kellő mértéken túl menjen. A vallásos érzés azonban követeli tőlünk, hogy a nyomor enyhítésére hozott áldozatnál ne azt nézzük, hogy mennyit adtunk és mi maradt meg számunkra, hanem inkább azt nézzük, hogy adományunk elegendő-e. Sienai Katalin, midőn egyszer kemény téli időben gyalog utazott s egy didergő mezitelen megpillantott, azonnal felső ruháját reá öltette s midőn így cselekedett, bizonyára nem gondolt a hidegre, melyet további utjában szenvedni fog. S. Márton, midőn ruhája egyik felét a mezitelenre adta s csak másik felét tartotta meg, nem gondolt arra, hogy a megmaradt félruha neki elegendő lesz-e. A hősies cselekedetek rugója M a m i a n i szerint sohase a törvény, sohase az erkölcsi bölcelet, hanem a vallás, a hit egy a legfőbb lény által megállapított világrendben, melynek üdvös előmozdítására a nemes küzdelmek hőse örömet és szívesen hoz bármi nagy áldozatot.

XII.

Szépen mondja T r e n d e l e n b u r g egyik kisebb értekezésében, hogy: a görög ó korban a szellem őseredetileg teremtet s innen jó, hogy alakjai nem tarkák és mesterségesek, mint mai nap, hanem világosak és egyszerűek, nem leköszörültek és csillámlók, hanem nyugodtak és bevégezettek. — A költészet, szobrászat és építészet terén a görögök teremtései öröklétre számíthatnak és a bölcelet saját birodalmában is, a gondolatok, ha elasztak és vének lettek, a görögök szellemével érintkezve megfrissülnek, megifjodnak. Mert a görög kor reánk

nézve nem ó-kor, hanem saját szellemünk fiatalsága. *) Tökéletesen igaza van dr. Eucken-nek, midőn azt mondja, hogy modern philosophiáknak különös szüksége van egy ily megfiatalodásra a görög szellemhez való szorosabb csatlakozás által, mert az újabb philosophia a középkorral szakítva, ennek merev ellentétéből vette eredetét s mert az mindig általánosító volt, tekintélyre támaszkodott, a részletek megvizsgálását elmulasztotta, ez minden egységet feloldóvá, kételkedővé vált, a fősulyt az elemzésre tette s nem egyszer vesztette el az általánosról való nézetet a benne rejlő egyes részek szétbontása miatt. Az újabb bölcséletnek ezen bírálatilag elemző jellemvonása éles ellentétben áll az ó-kor bölcsészetével is, mert ennek legjelentékenyebb művelői a tárgyak összeköttetését, az egységet, az általánost, mely alá a különös alárendelhető, azt, mit Plato εἶδος-nak nevezett, keresték, nyomozták. Az a törekedés mindent elemeire szétszedni, és az egyes részeket sajátóságok szerint megismerni, az egyes tudományokat hathatósan előmozdította ugyan, de egyjárást gyakran vezetett a szerves egész erőszakos felbontására, — a dolgok természetes összefüggése, egysége, az általános egyoldalú eltagadására. Helyesen mondja Eucken, hogy a modern bölcsészet az egységes világnézetet a tudományos vizsgálat ezen egyoldalúsága mellett annál könnyebben veszithette el, mennyivel kevesebbé egyöntetű nyugot-európai culturéletünk, mint volt a görög népe. A közép korban, folytatja Eucken, a műveltség elemei, noha inkább külsőképen s ezek közül többen elcsenevészve, mégis bizonyos egységben állottak egymás közt, míg az új korban ez egység felbomlásában évszázról évszázra s néha évtízről évtízre haladást látunk. Az elméleti elválasztatott a gyakorlatitól, az állami és jogi élet az erkölcsitől, ez megint a vallástól, holott eredetileg egyek voltak, — a megismerésben a gondolkodás a lételtől, az alany a tárgytól és így tovább s ez irány tetőpontját Kant-ban érte el, és épen ezért az ő munkáiból láthatjuk leginkább, hogy ez uton lehetetlen kívánt célhoz jutni. **) És mégis a legújabb időben nemcsak Németországban, de Olaszországban és Franciaországban is,

*) Kleine Schriften, II. k. a 258-ik lapon, I. dr. Eucken Rudolf „Ueber die Bedeutung der Aristotelischen Philosophie für die Gegenwart“ (Lipce, 1872.) a 19—20 lapokon.

**) L. az idézett értekezés 20—22 lapjait.

ismét terjedőben van a kantizmus, újból ez irány zászlói körül csoportosulnak leginkább korunk bölcselei.

Plato szerint a dolgok lényegére irányult megismerés az, melylyel a dialectica foglalkozik s a mit a létezők gondos megtekintése folytán megismertünk, a faj fogalmának megalkotására vezet, tehát egy nagyobb egységhez (εἶδος), melynek mintegy képmásolatai (εἰδωλα) azon egyfajú egyének, melyekben a szemlélő ész a közös jelleget megismerte s ez által a faj fogalmát megalkotni tudta. A míg Kant a létezőket csak képeknek, tüneményeknek nevezi s azt állítja, hogy őket lényegileg az emberi ész soha meg nem ismerheti, addig Plato szerint ezek megismerésére a lélek eljuthat az által a tehetsége által, melynél fogva az egyes lényekről levonja a faj fogalmát. Aristoteles szerint is a tapasztalati világ tárgyai megismerhetők s a fajfogalom alá eső egyes lények azok, melyek valóságosak (ὄντῃσι). Az ő tíz kategóriája az észlelhető tárgyak sajátosságai s különböznek a Kant értelmezésének megfelelő tizenkét kategóriától, melyek szerinte az értelemé s melyekhez még hozzájárul a megismerés két általános formája, az idő és tér. A görög philosophia legjelentékenyebb művelői a teremtett világ megismerését lehetőnek, lelkünket oly tehetséggel felruházottnak tartották, mely annak lehetővé teszi a tapasztalati világ tüneményeinek megismerését, törekedtek a létezők összeköttetésének észrevételére, a tárgyak sokaságában nyilatkozó egység megtalálására, egységes világnézletre. A római bölcseleknél is ezt az irányt látjuk. Cicero azt mondja, hogy a különböző tudományok összefüggnek s e szerint az őket elválasztó határok a közöttök észrevehető érintkezéseknek mintegy mutatói.

A középkor előtt szintén az a nagy eszme lebegett, hogy az ismeretek szoros összefüggésben állnak egymás közt s ha valósággal ismeretek, tartalmok csupán igazság lehet s ennél fogva ellentéteket nem foglalnak magokban. Mind ez igazságokban Isten nyilatkozik az ember előtt s ezért szükséges, hogy az egyház hű őre legyen az ismereteknek. Az akkori ismeretek ugyan nem elégithetnek ki már ma s az akkori módszereket is a tudomány jelen színvonalán méltán gyarlóknak találjuk, de azért ha méltányosok akarunk és tudunk is lenni, nem követhetjük azokat az írókat, kik a középkort a sötétség százainak nevezik, mert az ó-korból ha gyér világosság is áradt

az utána következett százakra, mégis csak világosság volt az, az eltűnő napnak hosszú időn át látható viszfénye s a mikor e viszfény majdnem elenyészett volna, már láthatóvá vált a renaissance hajnalfénye s azonkívül a vakbuzgóság ködleplén keresztül a keresztény tudomány örök fényü napja néha teljes fényével elért. Végezetül ne felejtsük el azt, hogy a középkornak is megvoltak lángeszei, világító fákllyái a ködlepte vidékben!

A renaissance-t a sokoldalú munkásság jellemzi s legjelentékenyebb embereinek főtörekvése az volt, hogy az ó-kort az újjal egyeztessék, az ó-kor intézvényeit, szellemét átültessék saját korszakokba. Pico della Mirandola „de hominis dignitate“ czimű munkájában, kikel azok egyoldalúsága ellen, kik csupán csak az ókor irodalmát tanulmányozzák. Pico szerint A verrhoes, a zsidó tudósok, a középkor scholasticusai nem különben, mint az ó-kor hirneves írói örök életre tarthatnak számot. Mercurius-t, a szellemet, a barbárok se nélkülöztek, szellemök mélyen keblökben s nem ékesen szóló nyelvök hegyén lakozott.

XIII.

Igen tisztelt barátom Schwarcz Gyula „a görögök geológiája jobb napjaikkan“ czimű jeles munkájában *) a többi közt így ír: „Anaximenes, Heraclitus, Diogenes Apolloniatos, Democritus, Aristoteles, másfelől Parmenides, Melissus, Zeno, Plato, mind azt hitték, hogy a világ alakulásakor a szerves természet nem érte még el a tökélyt azt a fokát, melyen ők magok szemlélhették: hirdették is majdnem mindannyian, hogy az ember, a természet koronája, csak miután az állat- és növényvilág előharcos szerepét lejátszotta, jelent meg bolygónk felületén. De jegyezzük meg magunknak, hogy mi most haladást tanítunk egyszerűbb szervalkatokból összetesbek felé. Mi ebben látjuk a tökélyt. Az ódonóság elővilágának állatai főleg a hitregék hozzájárultával, agyrémszerű kifejezvényei az erőnek. **) Mégis haladásnak voltak alávetve mind e centaurusok „βουγενῆ ἀνδροπρωρα“-k; csak-hogy nálók egyedül a czélszerűség elve emelte érvényre fejlőd-

*) Pest, 1861. I. az 57—58 lapokon.

**) Empedocles szerint az állat- és növényvilágból legelőször az orszlán és borostyán jött létre.

désöket a haladás felé. És a czélszerűség ez általános elvére nézve mi és az ódonság találkozunk.“ Anaxagoras egyik töredéke így hangzik: τὸ δε γίνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι οὐκ ὀρθῶς νομίζουσιν οἱ Ἕλληνες. οὐδὲν γὰρ χρῆμα γίνεται, οὐδὲ ἀπόλλυται, ἀλλ' ἀπ' ἐόντων χρημάτων συμμίσχεται τε καὶ διακρίνεται, καὶ οὕτως ἂν ὀρθῶς καλοῖεν τὸ τε γίνεσθαι συμμίσχεται, καὶ τὸ ἀπόλλυσθαι διακρίνεσθαι (περὶ φυσικῶς), melyet Schvarcz Gyula következőkép fordított*): „a fölött pedig, hogy mit tesz az: lenni és mit: megszűnni, nincs helyes fogalmok a görögöknek: semmi sem lesz, semmi sem szűnik meg, hanem a már levőkből támad elvegyülés és megkülönülés által; se szerint helyesen nevezhetnék el a levést elvegyülésnek, a megszűnést pedig megkülönülésnek.“ Jelenkorunk bölcselője e meghatározásnak csak egy szavát változtatná meg, úgy mint az elvegyülés helyett fejlődést mondana. Megvolt tehát már a görögöknél is az „evolúció“-ról való tan s ez nem lephet meg annál a népnél, mely annyira szeretett a dolgok eredetével, a σιτήρια-val, az ἀρχή-val foglalkozni!

A leszármazási elméletet Darwin neve után „darwinizmus“-nak szokták nevezni, azonban nagyon tévedne az, ki azt hinné, hogy ez elmélet Darwin agyában szülemlett. Kétségtelenül Darwin a leszármazási tant bővebben kifejtette, számos észleletei nyomán jobban megalapította, belőle az előbbieknél több és merészebb következtetést vont, következtetéseit újabb észleletei által támogatta, de ennek megteremtője nem volt, mert eltekintve azoktól, kik őt úgy szólva közvetlenül megelőzték, ez elméletnek is Hellasban ringott bölcsője, mint a hogy ez az előbb mondottakból meglátszik.

A leszármazási tannak Haeckel szerint első tudományos megalapítója (de nem megalkotója) a francia Lamarck volt, kinek 1809-ben megjelent „Philosophie zoologique“ című két kötetes munkája a természettudományok terén ép annyira úttörő és korszakot alkotó volt, mint Kopernikus „de revolutionibus orbium coelestium“ című munkája.***) Lamarckot a francziák közül az öregebb Geoffroy-Saint-Hilaire követte. A németek közt Goethe lángeszese e tant már 1796-ban következőkép fejtette ki: „annyi eredményünk már van,

*) „Megtört Hangok Clazomenaei Anaxagoras nagy művéből“ (Pest, 1861), a 32. lapon.

**) „Ueber die Entstehung und der Stammbaum des Menschengeschlecht“ (Berlin, 1868), 21--22 l.

hogy bátran állithatjuk, hogy a tökéletesebb szerves lények, melyek közé a halakat, hüllőket, madarakat, emlősöket s az embert, ki az utóbbiak közt legelől áll, számítjuk, mindnyájan egy előképnek megfelelőleg teremtettek, a mely a maga nagyon is állandó részeiben bizonyos változásoknak van alávetve s mai nap is tovább tenyésztés által folyton folyvást át- és elváltozik.“ 1824-ben Goethe e tárgyról így irt: „minden szerves lény egy eredeti és benső közös alapra vezethető vissza, az alakok különfélesége pedig a külvilághoz való illeszkedés folytán jött létre, e tapasztalat kimagyarázására bőven elég annak elismerése, hogy az eredetileg egyidejű különféleség mellett még egy más természeti erő is működött, a folytonosan eléfelé haladó átváltozás.“ Goethe-t a németek közül a híres Oken Lőrincz követte.*) Darwint elmélete kifejtésében bizonyára Hegel bölcelete is támogatta, melyben tudvalevőleg, az „evolutio“-król való tan nagy szerepet játszott. Hegel bölcelete egész Európát bejárta s több évtizen át a bölcselő iskolák felett uralkodó volt.

Hegel bölceletét a jelen korban még ott is, hol leginkább meggyökerezett, mint p. o. Olaszországban, Kant irányra váltja fel! A Szentírás ihletett írói a lelki üdvre tartozókat, Isten parancsait, az üdv eszközeit hirdették, tanították s nem volt szándékok és nem is lehetett, hogy valamely tudomány rendszerét fejtsék ki az emberi nem boldogítására írott könyvekben, se geológiát, se állattant, se növénytant nem tanítottak és mégis a genesis első fejezetében elmondottak a szerves világ teremtésének rendjét a jelen tudomány eredményeinek megfelelőleg adják elé elkezdve a legalantibb szervezeten egész fel az emberig, a halak után a madarak, a madarak után az emlősök s végezetül az ember következik (l. az első rész 20—27 verseit) „teremte azért Isten embert az ő képére, az Istennek képére teremté azt; férfivá és asszonyá teremté őket“ (l. az idézett rész 27-ik v.-ét). A modern zoologus a „teremtett“ szó helyett „fejlődött“-et mondana, de magán az előadás sorrendén semmit se változtatna!

XIV.

Mamiani gróf a szerves és szervetlen anyag körén belől tagadja ugyan a kifejlés tanát, de a szellem világában e

*) L. az idézett értekezés idézett helyét.

tant maga is vallja. A „kifejlés“ és „teremtés“ fogalmait a modern világnézet oly éles ellentétbe helyezte egymással, hogy épen nem lehet csodálkoznunk M a m i a n i-n, hogy azt, mit a szellem birodalmában állít, az anyagában kereken tagadja, pedig a teremtés tulajdonképen csupán csak első kezdete a kifejlésnek, s az utóbbi folytatása az előbbinek.

M a m i a n i szerint az anyag birodalmában a jelleg mindig egyforma megújulását látjuk; míg a szellemében az események folyvást változnak s ha ismétlődnek is, nem épen azok többé, a melyek voltak. A társadalmi élet folytonos változást mutat fel s ha hosszabb időszakok munkáján végig tekintünk, haladást fogunk látni az emberi nem előtt lebegő eszmények felé. A látszat néha mást mutat, nem egyszer látunk visszahanyatlást az emberi nem mivelődésében, mindazonáltal a haladás az eszmények felé, legyen az látható vagy elrejtett, tovább-tovább folytatja a maga lassú nagy munkáját.

A mivelődésnek három főfeltétele van, u. m. az előmenetre képesítő tevékenység, az erre vezető mérvadó eszme, s bizonyos számú, a cselekvésnek mozdítást adó körülmény. Az első feltétel leginkább a népszellem minőségétől, a másik az értelmiség fokától, a harmadik vagy az értelmi tehetségek hatályosságától vagy pedig a cselekvést megrendítő kedvező külső körülményektől függ. Minden egyes nép-nél e három feltétel együttes munkáját, e három közreműködését tapasztaljuk. A vallásos élet terén tapasztalható gyorsabb vagy lassabb mozgás szintén e három feltételtől függ. Minél termékenyebb az egyes népek lelkében a végtelen megismerésére irányult ama tehetség, melyet M a m i a n i „misticus“-nak nevezett, az értelmi érettségnek minél magasabb fokán áll bizonyos nép, minél kedvezőbbek a külső és belső lendületek, annál inkább s annál gyorsabban fejlődnek s físzulnak a vallásos fogalmak. E feltételek arányos közreműködése az értelmi munkásság egyensúlyát biztosítja, melyet azok aránytalan egyoldalúsága a közmivelődés kárára magyaráz. Mind a mellett, hogy a vallás minden egyes népnek saját szellemi ténye, nem minden nép halad egyformán, egymással lépést tartva a vallásról való legtisztább, legmagasztosabb eszmék felé a nagy cél elérésére, nem minden nép éri el saját maga erejéből azt a magasságot, melyen a keresztény népet szemléljük, ez okból az egyik nép reá szorúl a másik ta-

nitására, mi lehetetlen volna a szellem bizonyos aristokrátiája nélkül, mely egyik népet kitünteti a másik felett. M a m i a n i fent elősorolt nézeteit megerősítik a judaismus, islam, buddhizmus és kereszténység körén belől tapasztalható nagyfontosságú vallásos tények. A héber nép a vallásos élet terén méltán dicsekedhetik a szellemi aristokratia előnyeivel; a végtelen megismerésére irányult tehetség e népszellemnek egyik jellemző sajáttsága, szent könyveiben nem egyszer neveztetik az Isten örökkévalónak, örökkévaló beszéde, tanácsa, igazmondása, igazsága, kegyelme, irgalma, uralma, királysága, örökkévalóságban lakozik, mint a zsoltáriró mondja: „öröktől fogva örökké te vagy erős Isten“ (90, 2). A vallásos fogalmak kifejezésére, mint már említve volt, a héber nyelv kiváltképpen alkalmas volt, példa reá a mondottakon kívül a J a h v e h név, mely az Istenségben az öröklét eszméjét fejezi ki. A héber nép értelmi érettsége már abban a régmúlt korszakban, melyről itt szó van, kétséget nem szenved. A szellemi tevékenységet előmozdító benső és külső lendületek nélkül e nép sohasem szűkölködött, mely Egyiptomban sanyargattatván, a sívár pusztán átvezető utjában, az őt körülvevő népekkel való küzdelmeiben a legfőbb lény oltalmát lelke mélyéből könyörögte, mert a nyomoruságok megtérítenek Istenhez. Az islám eredete leginkább a szent bibliára, az Ó- és Új-szövetség könyveire vezet vissza, s ezt nemcsak a Korán tartalma, de az a sok héber és árámi szó is bizonyítja, melyekkel súraiban találkozunk, így p. o. s e k i n a t u n (שְׁכִינָה „Isten jelenléte“), f u r k â n u m (פְּרָק „a Korán fejezetei“); néha az Ószövetség eredeti szövegéből egész kitételek vétettek át a Koránba, p. o. a r r a h m a n u a r r a h i m u (רַחֲמָן „a kegyelmes“, nomen divinum apud Rabbinos, mint B u x t o r f magyarázza), — i k r a ' b i s m i r a b b i k a a l l a d i h h a l a k a (a 96-dik súra, l. ö. h. v. הַיְהוָה בְּשֵׁם יְהוָה *) stb.) A b u d d h i s m u s szintén oly nép közt vette eredetét, melynél az említettem három feltétel megvolt. A kereszténység eredetének tanulmánya szintén azt bizonyítja, hogy e három feltétel mennyire lényeges a vallásos eszmék birodalmában! Az isteni gondviselés az ó-kor két kiváltkép jelentékeny népfaját választotta ki a keresztény vallás

*) Gen. 4, 26. — 12, 18.

kifejtésére s elterjesztésére, u. m. a vallás iránt különös fogékonysággal felruházott héber népet s a bölcsélet nagy mestereit, a görögöket.

XIV.

M a m i a n i grófnak vallástörténeti elméletével több jelenkori nyelvész és történész egyet ért ugyan, de e sorok íróját évek folyamán át folytatott tanulmányai más s ezzel homlokegyenest ellenkező eredményre vezették. M a m i a n i szerint ugyanis a vallás első változati foka a polytheismus amaz alsóbb rétege volt, melyben az embert közvetlenül körülvevő természet látható tárgyaiban élő s ezeket éltető jó és rossz geniusok imádtattak, így a völgyek, hegyek, folyamok, torrások geniusai. A polytheismus második változati fokán az anyagot éltető s mozgó fő és általánosan elterjedt erők részesültek imáadásban, végezetül a polytheismus harmadik változati fokán az ég és csillagjai imádtattak (a „sabeismus“). Ezt a fokot tartja M a m i a n i az utolsóknak, melyről az ember a polytheismusból az egy istenimáadás magaslatára hágott. Az égi testek szemlélete volt M a m i a n i szerint az a szerző ok, mely az embert ezek egyetlen és láthatatlan teremtője megismerésére vezette. A héber népnél is, így mondja M a m i a n i, e változati fokokon át tisztult a vallás s a messianismus kifejtésére nevezetesen a perzsák vallása folyt volna be, mely szerint a jó és rossz folytonos háborújának végén utoljára is a jó győzedelmeskedik.

Nincs szándékomban a polytheismusról való nézeteimet e helyen írásba foglalni, csak annyit jegyzek meg az általam előbb elmondottak ismétléseül, hogy abban a nagyszerű képben, mely a vallások történetét tárja fel előttünk, a kép bármelyik részére tekintünk, mindenütt az egy főlényről való fogalom a háttér s e fogalom az emberi lélekben a fejlődésnek egy bizonyos fokát már elérte, midőn a polytheismus mellékággként a felfelé törekedő törzsön először mutatkozott, először lett láthatóvá s belőle alig ágazott ki, legott messze elhajló, dúsan tenyésző lombzatba öltözködött. A jó és rossz geniusok imádása sehol és soha nem volt a polytheismus kezdete, e lények legnagyobb részt a főisteneket kísérik, követik, szolgálják, ezek akaratjának végrehajtói, θεμιουργοί-ai, — részben emberi állapotok és indulatok személyesítői, — részben közbenjá-

rők a fölény vagy fölények s az ember, családja és hajléka közt, — részben az emberi lét folytatói, az ősök szellemei, haza járt holt emberek, éjjeli bolygó lelkek („lemures“), — részben a pantheismus személyesítői a természetben, — istenek és istennők fiai és leányai, végezetül a főistenek és istennők későbbi elváltozásai. Az emberi képzelet a fölényről való fogalom nélkül a természet egyes tárgyaiba isteni jelezvényeket nem helyezhetett volna, a theismusnak szükségkép meg kellett előznie a pantheismust, — fölény vagy legalább főistenek és főistennők nélkül a képzelet hogyan alkothatta volna meg mind azokat a mesés alakokat, melyekben az ember ennek vagy ezeknek cselédjét s családját szemlélte? Az istenségről való fogalom nélkül hogyan képzelhetők a házi istenek („lares“, „penates“)? Ha az embernek fogalma nem lett volna, az igazságos Istenről, hogyan fejthette volna ki a túlvilágról való hitet s e nélkül az ősök imádása s a haza járt holt emberekről való hiedelem hogyan eredhetett volna? A mythosok történeti fejlődése is ellenkezőt bizonyít, melyből megláthatjuk, hogy az istenek genealogiájában azok a lények, melyek geniusoknak tartattak, ha ezek egyáltalában az istenekkel rokonságba hozhatók, a nemzetségfa késő sarjadékai, így p. o. Chaldaea egyik igen régi városában, közel a perzsa tenger öbölhez, Eriduban, a vizistenek E a-nak egyik fia D u m u z i a b z u-nak neveztetett, kit a vizek egyik nemtőjének tartottak s e név L e n o r m a n t szerint az ákkádi nyelvben „a tenger fia“ értelmével birt. *) A félistenek s az ókor néhány nagyhirű hősei szintén vagy magoknak az isteneknek emberi elváltozásai vagy azok nemzetsége, így p. o. U r u k mesés királya nem különben, mint a görögök H e r a k l e s e s a török eredetű népek K ü n t o k t i - j a a napistenek földi elváltozásai. Minden oda mutat, hogy a polytheismus fényes bölcsője az égbolton ringott, alakjai onnan eredtek s helyeztetek át a föld színére, mint a hogy ezt a jelenkor mythologusainak egyik legjelesbibe A n g e l o D e G u b e r n a t i s oly szépen s annyira meggyőzőleg bizonyította be. M a m i a n i a messianismus kifejtésének megmagyarázására helytelenül folyamodott az ó perzsa vallás befolyásához, mert „Izrael megváltója“ a héber népnek már azon korszakában említettik, melyben a perzsa befolyás a

*) „Il mito di Adone-Tammuz nei documenti cuneiformi“, I. Atti del IV. Congresso int. degli Orientalisti első kötetét a 149 lapon.

héberekre ki nem mutatható. Azt gondolom, hogy az eddig mondottakból világosan meglátszik, hogy M a m i a n i-nak a polytheismus eredetéről való elmélete téves és nemcsak a lélektan, hanem a mythos-történet adataival is ellenkező.

XV.

A vallás az erkölcsiséggel s mind a kettő a közmiveltiséggel az összetartozás szoros kapcsolatában áll, mert a vallás három nagy célja egyszersmind kijelöli azokat az irányokat, melyekben az erkölcsiség tökéletesülhet, e három nagy cél M a m i a n i szerint: Isten imádása lélekben és igazságban, — az önzés két leghatalmasabb hajlamának, u. m. a büszkeségnek és érzékiségnek leküzdése, — embertársaink iránt való szeretetünk, mely ezek felségelésére minden áldozatot meghoz szívesen és készséggel. E három cél szoros összefüggésben áll egymás közt s az első a más kettőnek feltétele s indító oka. Minél szellemibb a fölényről való fogalom, minél kevesebb anyagság tapad e fogalomhoz, minél szellemibb a fölény imádása, annál nemesebb, tisztább az erény, annál inkább tökéletesül az erkölcsiség, mert nincs valódi vallásos előmenetel megfelelő erkölcsi nélkül és azok az erkölcsi eszmék, melyeket valamelyik vallás és intézményei közforgalomba hoztak, az illető vallás belértékére s alapítója nagyságára, jelességére hagy következtetnünk. És itt e helyen egy megjegyzésem van. Azt mondják s többen vannak kik így szólnak, hogy erkölcsiség létezhetik vallás nélkül s hivatkoznak egyes erényes emberekre, kik a vallás igazságait tagadták vagy legalább velők nem törődtek. E példák azonban, ha közelebbről tekintjük, azt fogják mutatni, hogy látszaton alapulnak, mert az igazán erényes ember, ha nem is hirdeti magát vallásosnak, mégis szíve rejtekében az, hiszen az erény végleges győzedelmében, s ennél fogva bizik az erény végleges győzelmét eszközölő gondviselésben. Az ajkak nem mindig rebegik azt, mit a szív érez, a cselekedetek összege azonban, az élet, biztos tanubizonyságot teszen a lélek valóságáról: „az ő gyümölcseiről ismertetik meg a fa“ mondja K r i s t u s Urunk (M á t é 7, 16). M a m i a n i a legnagyobb vallásalkotó, megváltónk után B u d d h a-t mondja másodiknak, még pedig annál az oknál fogva, mert a keresztény vallás után szerinte a buddhismus az, mely az erkölcsiségnek leghatalmasabb lendületet adott.

A keresztény vallás a jótékonyság és áldozatkészség szellemét a hívők társadalmában addig nem ismert arányban honosította, — az önzés leghatalmasabb hajlamait leküzdötte, — az emberek közt a testvériség érzetét érvényre hozta, — embertársaink iránt szeretetre tanított, — a rabságot megszüntette, — az ókor kastjait ledöntötte. Buddha vallása a kegyelet érzetét az emberi kebelben tanai által szintén ébren tartotta s kiterjesztette minden élő lényre. Tudva van, hogy a buddhizmus követői mennyire gondját viselik az oltalmokra szorult állatoknak.

Maniani szerint a vallás nem éri be azzal, hogy a kötelesség eszméjéhez az érzés melegét hozzá csatolja s hogy annak a gyakorlati élet különböző viszonyaira való alkalmazását megerősítse s ezekre a lehetőségig kiterjessze a „szent“-ről való fogalom hatálya s a „szent“ folytonos imádása által, hanem a józan ész gyarlóságait kipótolja az emberi lélekbe írott kijelentés tartalmával, mely mint Maniani mondja, a következő tizenkét részből áll, u. m. 1) az Isten egységéről való hit, melyet nem tudákos okoskodás alapított meg az emberi lélekben, mint a hogy ezt a héber nép példájából megláthatjuk, 2) Istennek személyisége s az a hit, hogy eszemélyes Isten csupán lélek és egészen tökéletes lélek, mint a hogy ez nemcsak a Szentírásban, hanem a Zend Avesta legrégebbi könyveiben is mondva van. Itt János evangélista szavaira emlékeztetek: „a kik őt imádják, szükséges, hogy lélekben imádják“ (4, 24) 3) az emberek tökéletes egyenlősége. E tant nem csak Krisztus urunk, de Buddha is tanította több százal a kereszténység előtt. 4) a léleknek különbsége a testtől, a kettő közt folytatott küzdelem a földi élet határai közt s az egyiknek szükségkép való diadala a másik felett, ezért mondja Péter apostol első levelének 2-ik részében: „A test kívánsági vitézkednek a lélek ellen“ (1. a 11-ik verset) 5) a lélek halhatatlanságában való hit s a sirok iránt viseltető tisztelet, mely minden vallásnak közös jellemvonása*), 6) a testvéris jótékonyság minden embertársunk, tehát ellenségeink iránt is, 7) az ártatlannak önkényes áldozata, mely által az erkölcsileg sülyedt embereket az erkölcsi jóhoz visszavezérli, 8) az önzéstelen és tiszta imádság hatályossága, 9) a jónak kifejezhetlen közössége az igazságos és kegyes lelkek közt, az az

*) Különös tünemény a vallásos élet terén a sadduceusok álláspontja, kik nem hitték a léleknek létezését.

cselekedeteik egyetemlegessége s viszonos haszna a közösen folytatott lelki élet egysége által, 10) a megváltás szükségessége azon időszakokban, melyekben az előbbi nemzetségek hibái, vétkei annyira felszaporodtak, hogy az emberi nem az erényhez rendkívüli segítség nélkül többé vissza nem térhet 11) hit a jónak végleges győzelmében a rossz felett, mely tant a Zend-Avesta is bőven kifejtette 12) egy újabb kijelentés szükségessége.

Szerző nemcsak feltárja előttünk az előszámlált vallásos fogalmak kutforrásait, nemcsak kimutatja ezek isteni eredetét, a mennyiben maga a „szent“ közvetlen befolyása hozta őket létre a kiválasztottak lelkében, hanem megállapítja a valódi kijelentések biztos megismertető jeleit, ezek közül a legfontosabbak a következők: az a valódi kijelentés, mely a mint a lélektől megismertetett, azt erkölcsi szépsége hatalma által ellenállhatlanul magához vonja s magának meghódítja, s a melyet a lélek legott felismer az isteni bölcsesség szavának. Minden ilyen kijelentések magok közt teljesen megegyeznek s a jó és helyes erkölcsi érzetével mindig összhangzók.

XVI.

Ezek M a m i a n i szerint azok a tanok, melyek az idők hosszában a különböző népek vallásos érzetéből eredtek s szerinte a jövő vallása e tanok összegét kell, hogy magában foglalja. Ez a vallás különbözni fog mind azoktól, melyeknek történelmi fejlődését ismerjük, mert eredetét különböző arányok szerint ezek mindegyikéből fogja venni, — ez is a végzetetlenre irányult tehetség munkája s eredménye leend, ennek is az egy Isten alaptétele, egyedüli kútfője. E vallás nem halmaz a józan ész bölcséletéből elvont fogalmaknak, hanem a hit történelmi intézményeinek az emberi nem észszerű haladásával, a tudományok előmenetével megegyeztethető ösztétje. Ez egy természetes és benső fejlődés, mely egy oly eszmény felé irányul, a melyben a legjobb vallás, a legjobb állam, tökéletesedés a tudományokban, az erkölcsben egyaránt bent foglaltatnak s mind ezek egymásközt teljesen összhangzók. Az ember ez eszményhez közeledvén, az őt illető méltóságot elnyeri s megszenteltetik, minden tehetsége egyaránt kifejtetik ide értve a szép-ről való érzését is, szellemileg és anyagilag gyarapodik, a munka gazdagságot eredményez, a politikai szabadság, a szenvedélyek,

és önzés nehéz jármából való felszabadulással, lépést tartva együtt jár. Végül a legjobb vallás a szivben lakozik s ott uralkodik s minden oly intézménytől távol áll, mely szellemi tisztaságát elhomályosíthatná.

Ez M a m i a n i gróf szerint a jövő vallás hű képe, azé a vallásé, mely hivatva van a sziveket meghódítani s állandóan uralkodni felettök. Azonban mi szükségünk van arra a jövőtől várni azt, a mit a keresztény vallás már megadott? A jövőtől azt várjuk csupán és bizalommal várjuk, hogy a keresztény vallás e föld területén mind inkább hódítson, terjedjen, követői lelkében élő vallássá legyen, melyért a hívő kész legyen mindenét feláldozni, mely az emberi élet összeségében annak minden tényezőjére kiterjedőleg a jónak, igaznak, szépnek eszményét megvalósítsa, a szép és jó cselekedeteknek (*καλά καγαθή εργα*) kiapadhatlan bő kútforrásává váljék. Nem új vallást, hanem Isten országának eljöveteletét várjuk s várjuk teljes bizalommal.

Gróf KUUN GÉZA.
